

<https://doi.org/10.70728/b.series.fil.v08.i09.046>

TURKIY ELLAR TOTEMPLARI

Chinikulov Otabek Saydazimovich,
Samarqand davlat chet tillar instituti mustaqil tadqiqotchisi.
G-mail: otabekchin@gmail.com, tel.: +998 91 316-44-04.

Annotatsiya: Dunyodagi barcha xalqlar qatori eng qadimgi zamonlarda turkiy ellarning totemlari bo‘lgan. Ularning tushunchalarida hayvonlar va odamlar dunyosi bir butunlikda bo‘lgan, ayrim jonivorlar esa ajdodlar kabi tushunilgan. Turklar ota-bobolari ruhlari bilan bir qatorda ho‘kiz, lochin, ilon, otlarga sig‘inishgan, ayrim urug‘lar shamol va og‘ochlarni o‘zlariga qarindosh deb hisoblashgan. Totem hayvonni o‘ldirish ota-bobolariga qarshi, o‘z eli va davlatiga qarshi isyon deb qaralgan. Tushunchaga ko‘ra bunday qayg‘uli hodisa yuz bersa, ota-bobolar ruhlari avlodlarini qo‘llab-quvvatlashni to‘xtatgan. Quyidagi maqolada bosh turkiy totemlar haqida ma’lumotlar beriladi.

Kalit so‘zlar: *mif, totem, bo‘ri, mifologik qush, ilon.*

TOTEMS OF THE TURKIC PEOPLES

Abstract: Like all peoples of the world, the Turkic peoples in ancient times had totems. They understood the worlds of animals and humans as a single whole, and some animals were considered ancestors. Along with the spirits of their ancestors, the Turks worshiped wolves, falcons, snakes, and horses, while some tribes considered the wind and trees to be their kin. Killing a totem animal was considered a grave sin. According to this concept, if such a tragic event occurred, the spirits of the ancestors ceased to support their descendants. This article presents information about the main Turkic totems.

Keywords: *myth, totem, wolf, mythological bird, snake.*

ТОТЕМЫ ТЮРКСКИХ НАРОДОВ

Аннотация: Как и все народы мира, тюркские народы в древности имели тотемы. В их понимании мир животных и людей представлял собой единое целое, а некоторые животные считались предками. Наряду с духами своих предков, тюрки поклонялись волку, соколу, змею, лошадям, а некоторые племена считали ветром и деревья своими родственниками. Убийство тотемного животного считалось большим грехом. Согласно этой концепции, если происходило такое печальное событие, духи предков переставали поддерживать своих потомков. В данной статье представлена информация об основных тюркских тотемах.

Ключевые слова: миф, тотем, волк, мифологическая птица, змея.

Totem – ibtidoiy jamiyatda muayyan urug‘ yoki qabila bilan g‘ayritabiiy qon-qarindoshlik aloqasi mavjud deb ishonilgan, diniy e‘tiqod va ehtirom obyekti hisoblangan muqaddas hayvon, qush, o‘simlik yoki boshqa tabiiy obyektni anglatadi. Totemizm esa ana shunday qarashlar tizimi bo‘lib, inson va tabiat o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlikni ifodalovchi eng qadimgi diniy-mifologik tasavvurlardan biri sanaladi. Totemistik e‘tiqodlarga ko‘ra, muayyan urug‘ yoki qabila o‘z ajdodini ma‘lum bir hayvon, qush yoki tabiiy hodisa bilan bog‘lagan, uni homiy va himoyachi sifatida e‘zozlagan hamda unga nisbatan alohida diniy munosabatda bo‘lgan [1; 45-55].

Qadimgi turkiy xalqlarning diniy-mifologik qarashlari ularning etnik shakllanishi, ijtimoiy hayoti va ma‘naviy dunyoqarashini o‘rganishda muhim ilmiy manba hisoblanadi. Ana shunday qarashlar tizimida totemizm alohida o‘rin tutadi. Totemistik tasavvurlar ibtidoiy jamiyat kishilarining tabiat bilan uzviy aloqasi, muayyan hayvon, qush yoki boshqa tabiiy obyektni o‘z urug‘i va ajdodi bilan bog‘lashga asoslangan e‘tiqodlari natijasida vujudga kelgan. Bu qarashlar keyinchalik xalq og‘zaki ijodi, mifologik rivoyatlar, qahramonlik eposlari, yozma manbalar hamda moddiy madaniyat yodgorliklarida o‘z aksini topgan.

Turkiy xalqlar mifologiyasida bo‘ri, qush va ilon obrazlari alohida ramziy-ma‘naviy mazmunga ega. Ular nafaqat totem-ajdod timsoli, balki hokimiyat, jasorat, himoya, hosildorlik va ilohiy homiylik g‘oyalarini ham ifodalagan. Mazkur totemlar bilan bog‘liq tasavvurlar «O‘g‘uznoma», «Alpomish», «Qo‘rqut ota kitobi», «Devonu lug‘otit turk» kabi yozma yodgorliklarda, shuningdek, arxeologik topilmalar va tarixiy manbalarda keng aks etgan.

Ushbu maqolaning maqsadi turkiy xalqlarning bo‘ri, qush va ilon bilan bog‘liq totemistik qarashlarini tarixiy, folkloriy va mifologik manbalar asosida tahlil qilish, ularning ramziy mohiyati hamda turkiy xalqlar ma‘naviy merosidagi o‘rnini yoritishdan iborat. Tadqiqot davomida tarixiy-qiyosiy, tavsifiy va folklorshunoslik metodlaridan foydalanildi.

Bo‘ri totemi.

Turk otliqlarining eng chayir va g‘ujur bo‘linmalari xitoy manbalarida bo‘rilar deb atalgan. “Turk qoon” va “bo‘ri” – so‘zlari sinonim bo‘lgan. X-XII asrlarda o‘g‘uz – qipchoqlarning totemi bo‘lgan qashqir haqida ham ko‘plab savlar yozilgan. “Bo‘ri” so‘zi qadimgi turklar tomonidan otlarni shakllantirishda qo‘llanilgan[2; 66].

Shuningdek, taniqli fors tarixchisi Rashid ad-Din (1247-1318) o‘zining turkiy qabilaning kelib chiqishi to‘g‘risidagi xabarida qadimgi ko‘chmanchilar baland tog‘lar bilan o‘ralgan vodiya yovuz dushmanlardan qochib qutulganligini yozgan[3; 92]. Biroq, ko‘p o‘tmay, ular u yerdan chiqib ketishga urinib, uzoq vaqt qiynalishgan. Bir marta ular temir ma‘dani bilan boy bo‘lgan tosh etagida yorqin olov yoqishdi. Yong‘inning yuqori harorati rudani eritdi, uning o‘rnida ulkan kovak paydo bo‘ldi. Turklar o‘sha g‘or og‘zidan tashqariga chiqib, dasht bo‘ylab tarqalib ketishdi. Afsonadagi g‘or – ibtidoiy hayotning uzoqdagi aks-sadosi, o‘sha paytda odamlarning tabiiy yashash joylari g‘orlar bo‘lgan. Qadimgi turklarning qadimgi uylari-g‘orlarga bo‘lgan intilishi to‘g‘ridan-to‘g‘ri afsonalarda aks etgan.

Ayrim urug‘-elatlar o‘zlarining birinchi ajdodi bo‘ri va odam bo‘lganligi bilan bog‘liq bir qancha asotirlarga ega. Bo‘ri qadimda barcha turkiy xalqlarning bosh totemi bo‘lib kelgan. Ashin urug‘i o‘zlarini bo‘ridan tarqalgan deb hisoblashlari to‘g‘risida afsonalar mavjud[4; 86]. «Alpomish»da Boybo‘ri, «Qo‘rqut ota kitobi»da Boybo‘rak obrazlari, «O‘g‘uznoma»da bo‘ri turkiy qavmlarni boshlovchi asosiy qahramon darajasiga ko‘tarilishi qadimiy e‘tiqodlar ifodasidir. Bayroqlarida bo‘rining boshi tasviri tushirilgan qadimgi turon elini saklar yoki shaklar deb atashgan, ayrimlar yalovdagi bo‘ri suratini esa it deb qabul qilishgan. Turkiylar totemi bo‘rining oltin boshli tasviri turk xoqonlari tug‘larida aks etgan. Hatto xoqonlar o‘z shaxsiy tan soqchilarini “bo‘rilar” deb atashgan[5; 22].

Italyanlarning “Romul va Rem” haqidagi afsonasida egizaklarni sut bilan boqqan ona bo‘ri lotin versiyasida *canis* deb atalgan, bu termin turkiycha *kaniş/kancık* (bo‘ri, it-xotin) ma‘nosiga mos keladi[6; 284]. Turkiylar orasida yosh bolaning kichik deyilishida kuchuk (bo‘ri, it-bola) nazarda tutilganligi, yoshi kattaning ulug‘ deb atalishida ham asli keksa bo‘rining uvlashi sabab bo‘lganligi haqida tasavvurlar mavjud[7; 73].

Qadimgi ajdodlarimiz – «turkiy qavmlarda bo‘ri bilan bog‘liq ilohiy, ijtimoiy, etnik tushunchalar kengaygan. Bo‘ri – turkiy qavmlarning etnik jihatdan ma‘naviy hayotiga rahnamo hisoblangan. Shuningdek, qator yirtqich hayvonlarga, qushlarga nisbatan shamanizm ruhidagi qarash ham kengaygan»[8; 40].

Folklorshunos olim M.Jo‘rayev bo‘ri totemi bilan bog‘liq tushunchalarning nihoyatda qadimgi, O‘rol-Oltay qabila birlashmasi davriga nisbat beradilar: «Bo‘rini totem-ajdod sifatida mo‘tabarlashtirish an‘anasining ilk kurtaklari turkiy xalqlar tarixining Oltay davridayoq namoyon bo‘la boshlagan. Bir zamonlar Oltay qabila birlashmasi tarkibiga kirgan turkiy va mo‘g‘ul-buryat xalqlari folklorida bo‘ri-ajdod haqidagi mifologik afsonalar uchraydi. Bunday etnofolkloristik hodisa bu xalqlar o‘rtasidagi madaniy-etnik aloqalar hosilasi emas, balki mazkur mif syujet o‘zagining manbalari mushtarak zaminga borib taqalishidan dalolat beradi. Demak, bo‘ri-ajdod haqidagi mifning ilk chashmasi Oltay qabilalarining totemistik qarashlariga aloqadordir»[9; 16].

Taniqli turkolog olim Nasimxon Rahmonov shunday keltirib o‘tadi: “G‘arbiy dengiz qirg‘og‘ida yashagan turkiylarning ota-bobolari qo‘shni qabilalar tomonidan qirib tashlandi. Faqat o‘n yoshli bola yashirinib tirik qoldi. O‘sha yerda yashaydigan urg‘ochi bo‘ri unga xotin bo‘ldi. Ochlikdan qutqarish, dushmanlardan yashirinish uchun bo‘ri o‘sha bolani olib, Turfon tog‘lariga qochib ketdi. Tog‘da bir g‘or bor edi. U yerda urg‘ochi bo‘ri o‘nta bola tug‘di. Bolalarning otasi o‘sha qutqarilgan turk edi. Bo‘ri bolalari Turfondagi ayollarga uylandi. Har bir boladan bir urug‘ kelib chiqdi”[10; 42].

“O‘g‘uznoma”da bo‘ri asar syujetini rivojlantiruvchi asosiy obrazdir. Qadim turkiylarda bo‘ri Tengri jonivori ekanligi, O‘g‘uzxon yurishlarida qo‘shin boshida bo‘lishi, boshqa bir asotirda esa bo‘rining inson zotidan farzand ko‘rish motivlarini shunchaki o‘xshashlikka yo‘yish to‘g‘ri emas.

O‘g‘uzxon haqidagi rivoyatlarning umumlashmasiga ko‘ra tong chog‘i buyuk Tengri o‘z nuridan kulrang bo‘rini yaratdi, u O‘g‘uzxonga Tengrining buyrug‘ini yetkazdi.

Qush totemi.

Bundan tashqari qadimgi turk ellari orasida tug‘rul, shunqor, lochin, qirg‘iy kabi yirtqich qushlar bilan bog‘liq turli totemistik qarashlar bor. Yirtqich qushlar - jayronlarga, tog echkilariga, to‘ng‘izlarga hujum qilishlari mumkin edi. Xoqon (qoon) va xonlarning saroylarida ko‘plab shunday qushlar saqlangan. Ularga qarovchi qushbegi lavozimi qadimdan sharaflı kasb bo‘lib kelgan. Agar ona tushida bir necha marta burgut yoki lochinni ko‘rsa kelajakda bahodir o‘g‘lon tug‘ilgan.

Tug‘rul – burgutlilar turkumiga kiradigan qush, uning *Dumrul* degan varianti ham bor. “Devonu lug‘at at turk” asarida To‘g‘rul nomi bilan keltiriladi va kunduzgi yirtqich qushlarning bir turi sifatida tushuntiriladi. Venger va turk mifologiyasida u *Verru* deb ham nomlanadi. Turk mifologiyasida Tug‘rulning *Zumrudu* degan varinatsi ham bor bo‘lib, uning Simurg‘ bilan umumiy tomonlari bor. Ayrim farazlarga ko‘ra *Tug‘rul* va *Simurg‘* qushlari birlashib Oltin O‘rda va Saljuqiylarning, keyinchalik Rossiya imperiyasining tamg‘asidagi ikki boshli burgut timsolini yaratishdi.

1-rasm. Vengriyaning Tatabanya shahrida Tug‘rul qushining haykali.
(<https://en.wiktionary.org/wiki/turul#/media/File:Turul-Tb-front.jpg>)

Tug‘rul “Divanu Lugati’t-Turk”da To‘g‘ril nomi bilan tanilgan[11; 312]. Bu turk mifologiyasida g‘ayritabiiy fazilatlariga ega ulkan qizil qush bo‘lib manguilik va tirilishni ramziy ma’noda anglatadi. Turk olimi Bahaeddin Ögening fikricha, Tug‘rulning ko‘rinish Atillaxon va ba’zi o‘g‘uz urug‘larining bayroqlarida bo‘lgan[12; 592]. Biroq bu talqin to‘liq emas, chunki ikki boshli tug‘rulning surati O‘zbek va boshqa Oltin O‘rda xonlarining ramz va tangalarida ham bo‘lgan. O‘g‘uz Kag‘an birinchi xotinini Tug‘rul qushi qo‘ngan og‘ochning kovagidan topdi. Hozirga qadar vengerlar mifologiyasida bu qush bilan bog‘liq mifologik tushunchalar yaxshi saqlanib qolgan bo‘lib, unga atab bir nechta haykallar tiklangan. Vengerlar ushbu qushni gerbida “Turul” deb atashadi. Uning patlari sehrli bo‘lib agar ikki patni bir-biriga ishqalashganda, qora dev kelib uchta istakni bajaradi. Bu qush ufqning narigi tomonidagi cheksiz dengiz ketidagi zulmatda yashaydi[13].

Bahaeddin Ögelning so‘zlariga ko‘ra, Atilla qalqonida qush (tug‘rul) surati bor. Keyinchalik, Vengriya an‘analarida ushbu qushning boshiga toj qo‘yilgan. Qushning etimologiyasi tog‘ va tug‘ilish (tirilish) bilan bog‘liq bo‘lib tog‘ yaratgan ma‘nosini anglatadi.

Ilon totemi.

Qadimgi turklar orasida ilon totemi ham bor bo‘lgan. Janubiy Turkmanistonda hosildorlik va unumdorlik timsoli – ilon kulti ildizlari eneolit davriga borib yetadi. Eramizdan oldingi IV ming yillikda ilonlarning tasviri qadimgi ko‘zalarda uchraydi; ilohiy ayol – ilon tasviri esa eramizdan oldingi III ming yillikda mavjud bo‘lgan. Bu davrga ilon bilan bevosita aloqada bo‘layotgan ayol qiyofasi aks etgan Oltin tepa ko‘zasidagi tasvir ham tegishlidir[14; 35-40]. Ajdarho, ilonlarning inson va hayvonlar bilan aralashgan tasvirlarni bronza davriga oid bo‘lgan Murg‘ob tamg‘a va tumorlarida uchratish mumkin[15; 224].

“Qadimgi O‘rta Osiyoda ilon kultiga bo‘lgan qiziqish Farg‘onada (So‘x qishlog‘i) toshdan yasalgan ilonlar haykalchalari topilgandan keyin boshlandi“[16; 16-27]. G.Kastanye 1913-yil haykalchalarni e‘lon qilayotgan vaqtda birinchi marta dunyo xalqlari miflari asosida O‘rta Osiyodagi ilon kultining semantik jihatlarini ochib berishga harakat qildi. U XX asr boshida topilgan ikki boshli, xollari bor ilon haykalchani ofilatriya odati bilan bog‘lab tushuntirdi[17; 17-24]. 1956-yil Voronets M.E. ushbu zoomorf timsolning O‘rta Osiyo manbalari asosida talqin qilishga urinib ko‘rdi[18; 48].

Ilonning yana bir ramzi – qamchi. Bunday qamchi uyga yashirinchalik kirib kelgan yovuz ruhlarni quvishga xizmat qiladi. Shuning uchun har bir turkning uyida kamchi faxrli joyda osilgan. Qamchi yaqinlarni savalash uchun emas, balki ularni jinlarning fitnalaridan himoya qilish uchun uyga ilingan. Agar biror kishi ilonlar to‘dasini ko‘rishga muvaffaq bo‘lsa, u boyib ketadi. Agar ilon uyga kirib ketsa, uni shunchaki quvib chiqarishmagan. Uning oldiga bir piyola sut qo‘yib, so‘ng uni kuzatib qo‘yishgan. Ilon yer osti olamining aholisidir, shuning uchun u zarar yetkazishi ham mumkin. Agar biror kishi ilonga zarar yetkazgan bo‘lsa, u holda uni qarg‘ashi yoki chaqishi mumkin. Yer osti hukmdori Erlikxon, ajdar-ilon shaklini olgan holda, ba‘zida Boyterakning shoxlariga ko‘tarilib, ikki boshli burgut uyasidan koinot tuxumini o‘g‘irlaydi.

Ilon kulti va ma‘buda ayol bilan birga aks etgan o‘ziga xos tasvirlar eramizdan oldingi II ming yillikda yaratilgan haykalchalarda aks etgan. Ayrim tasvirlarda ilon ko‘kraklari orasiga yopishtiriladigan ramziy tumor ko‘rinishida aks etgan bo‘lsa, ayrimlarida an‘anaviy ma‘budalar yuzini yelka va ko‘kraklariga tushib turgan soch – ilonlar berkitib turgan tasvirlar mavjud (Nomozgoh-tepa, Oltin tepa, Xopuz-tepa)[19; 74-82]. Bu kabi qadimgi tasvirlar xalqimiz mifologik tasavvurlardagi iloha ayollarning ilonlar bilan ko‘plab bog‘liq jihatlari bo‘lganligini ko‘rsatadi.

Izlanishimiz so‘nggida *bo‘ri*, *qush* va *ilon* totemlarini quyidagicha tahlil qildik:

Totem	Kelib chiqish asosi	Asosiy funksiyasi	Ramziy ma‘nosi	Asosiy manbalar	Turkiy madaniyatda aks etishi
Bo‘ri	Totem-ajdod,	Ajdod, yo‘lboshchi,	Davlatchilik, jasorat,	O‘g‘uznoma, Alpomish,	Ashina urug‘i afsonalari, bo‘ri

	urug‘ning kelib chiqish timsoli	himoyachi, harbiy homiy	erkinlik, birlik, ilohiy yo‘l ko‘rsatuvchi	Qo‘rqut ota kitobi, Rashididdin, Xitoy yilnomalari	boshli tug‘lar, harbiy ramzlar, xalq rivoyatlari
Tug‘rul (burgut, lochin, shunqor)	Samoviy va ilohiy qush obrazi	Hokimiyat homiysi, osmon va Tangri bilan bog‘lovchi vositachi	Hokimiyat, mangulik, jasorat, ilohiy homiylik, g‘alaba	Devonu lug‘otit turk, turkiy mifologik rivoyatlar, B.Ögel tadqiqotlari	Tamg‘alar, davlat gerblari, xoqon bayroqlari, qushbegilik an‘anasi
Ilon	Yer osti olami va hosildorlik bilan bog‘liq qadimgi kult	Himoyachi, hosildorlik homiysi, qayta tug‘ilish timsoli	Unumdorlik, yer osti dunyosi, sirli kuch, qayta yangilanish	Eneolit va bronza davri arxeologik topilmalari, Oltintepa, Nomozgohtepa, Murg‘ob madaniyati	Tumorlar, ma‘buda-ilon tasvirlari, xalq e‘tiqodlari, marosim va urf-odatlar

Xalqimizning qadimgi mifologik qarashlari – totemistik tushunchalarini o‘rganish ma‘lum ma’noda elimizning o‘tmishdagi ma’naviy dunyoqarashini to‘g‘ri anglashda muhim ahamiyat kasb etadi. Bunday tushunchalar hanuzga qadar xalqimiz orasida saqlanib kelmoqda.

Totemistik qarashlar qadimgi turkiy xalqlarning diniy-mifologik tafakkuri, etnik o‘zligi va ma’naviy dunyoqarashini shakllantirgan muhim omillardan biridir. Tadqiqot davomida bo‘ri, qush va ilon bilan bog‘liq totemistik tasavvurlar turkiy xalqlar mifologiyasi, folklori hamda tarixiy manbalar asosida tahlil qilindi. O‘rganishlar shuni ko‘rsatadiki, bo‘ri totemi turkiy xalqlarda ajdod, yo‘lboshchi, himoyachi va harbiy qudrat ramzi sifatida e‘zozlangan. Bu tasavvurlar «O‘g‘uznoma», «Alpomish», «Qo‘rqut ota kitobi» kabi yodgorliklarda hamda Ashina urug‘i haqidagi afsonalarda yaqqol aks etgan.

Qush totemi, xususan Tug‘rul, Burgut, Lochin va Shunqor obrazlari esa hokimiyat, ilohiy homiylik, jasorat va mangulik timsoli sifatida talqin etilgan. Ushbu qarashlar turkiy xalqlarning davlat ramzlari, tamg‘alari va harbiy an‘analarda ham o‘z ifodasini topgan. Ilon totemi esa hosildorlik, yer osti olami, himoya va qayta tug‘ilish g‘oyalari bilan bog‘liq bo‘lib, uning izlari arxeologik topilmalar hamda xalq e‘tiqodlarida saqlanib qolgan.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, turkiy mifologiyadagi totemlar faqat diniy e‘tiqod mahsuli emas, balki xalqning ijtimoiy hayoti, davlatchilik an‘analari, etnik xotirasi va badiiy tafakkurini aks ettiruvchi murakkab madaniy tizim hisoblanadi. Bugungi kunda ham mazkur totemistik qarashlarning ayrim unsurlari xalq og‘zaki ijodi, urf-odatlar, ramzlar va marosimlarda yashab kelmoqda. Shu bois ularni kompleks ravishda o‘rganish turkiy xalqlarning qadimiy ma’naviy merosini, mifologik tafakkurini va madaniy taraqqiyotini chuqurroq anglashda muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Shunday qilib, bo‘ri, qush va ilon obrazlari turkiy xalqlar mifologiyasida alohida-alohida totem sifatida emas, balki yagona mifologik tizimning o‘zaro bog‘liq elementlari sifatida namoyon bo‘ladi. Ular ajdod, homiy, himoyachi va ilohiy vositachi funksiyalarini bajarish

orqali turkiy xalqlarning etnik xotirasi hamda ma'naviy dunyoqarashining shakllanishida muhim o'rin egallagan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Токарев С.А. Ранние формы религии и их развитие. – Москва: Политиздат, 1990. – 622 с. – С. 45-55.
2. Гумилев Л. Н. Древние тюрки. М., 1993. 526 с. – S.66
3. Рашид ад-Дин. Сборник летописей. Том 1. Книга 1. М.-Л. 1952. 220 с. – S.92
4. Ашина // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона : в 86 т. (82 т. и 4 доп.). – СПб., 1890-1907.
5. Clauson G. *Turks and wolves*// *Studia Orientalia*. – Helsinki, 1964. – t. XXVIII, 2. – R. 1-22.
6. Ibn Khordadbeh. *Kitab al-masalik va-l-mamalik*. Leyden: M. de Gouye, 1889. S-284.
7. Алекперов А. Журна и Джанги (К этимологии названий в свете проблем этногенезиса). // *Türkologiya*, №4, 2005, -S.73.
8. Махмудов Н. Тил. Рисола. Т.: “Ёзувчи” нашриёти, 1998. – 40 б.
9. Жўраев М. Фольклоршунослик асослари. Ўқув қўлланма – Тошкент. 2008. – 192 б. – В.16
10. Раҳмонов Н. Турк хоқонлиги. –Т: А. Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993. – 144 б. – В.42.
11. Büyük Türkçe Sözlük. TDK. 15 Temmuz 2012 tarihinde kaynağından arşivlendi. Erişim tarihi: 1 Ağustos 2009.
12. Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi* (Cilt-1, Sayfa 592).
13. Türk Söylence Sözlüğü, Deniz Karakurt, Türkiye, 2011, (OTRS: CC BY-SA 3.0) 7 Kasım 2013 tarihinde Wayback Machine sitesinde arşivlendi: https://web.archive.org/web/20131107003235/https://tr.wikipedia.org/wiki/T%C3%BCrk_S%C3%B6ylence_S%C3%B6zl%C3%BC%C4%9F%C3%BC
14. Кожин П.М., Сарианиди В.И. Змея в культовой символической анауских племен. – В кн.: История, археология и этнография Средней Азии. М.: Наука, 1968. -С. 35-40.
15. Sarianidi V.J. Seal Amulets of the Murghab Style. — In: *The Bronze Age Civilizing of Central Asia. Recent Soviet Discoveries* / Ed. with an introduction by Kohl Philip. N.Y., 1981-S. 224.
16. Беленицкий А.М., Мешкерис В.А. Змеи-драконы в древнем искусстве Средней Азии. // «Советская археология». 1986. №3. -С. 16-27.
17. Кастане Г. Культ змей у различных народов и следы его в Туркестане. – ПТКЛА. Год семнадцатый. Ташкент, 1913. -С. 17-24.
18. Воронец М.Э. Каменное изображение змей из кишлака Сох Ферганской области. – Краткие сообщения Института истории материальной культуры. 1956, вып. 61. -С. 48.
19. Массон В.И., Сарианиди В.И. Среднеазиатская терракота эпохи бронзы. М.: Наука, 1973. 74-82.

20. Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк: 3 жилдлик / Таржимон ва нашрга тайёрловчи С. Муталлибов. – Тошкент: Фан, 1960-1963.
21. Ўғузнама / Нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифи Н. Раҳмонов. – Тошкент: Фан, 2007. – 160 б.
22. Алпомиш (Ўзбек халқ қаҳрамонлик достони). – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Нашриёт-матбаа ижодий уйи, 1998. – 512 б.
23. Қўрқут ота китоби / Озарбайжончадан таржима қилувчи ва нашрга тайёрловчи Ш. Шомақсудов. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2018. – 304 б.